

ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ І ВІДТВОРЕННЯ ФРАГМЕНТІВ ТА ЗАЛИШКІВ ІСТОРИЧНИХ ФОРТИФІКАЦІЙ БЕРЕЖАН

PROBLEMS OF PRESERVATION AND RECONSTRUCTION OF FRAGMENTS AND REMAINS OF HISTORICAL FORTIFICATIONS OF THE BEREZHANY

© Б. Тихий, 2023.

Робота мала на меті зберегти для майбутніх поколінь дослідників та археологів місця залишків оборонного поясу, що захищав місто в XVII–XVIII ст. від турецько-татарських навал, адже в ті часи фортифікації Бережан були найпотужніші на Опіллі.

Щоб досягнути бажаного результату використано мапи майора Йогана фон Фюрстенгофа (1720 р.) та капітана де Пірха (1755 р.), та опрацьовано мапу Фрідріха фон Міга (1792 р.), тобто розглянуто оборонні споруди збудовані власниками міста Бережани – родиною Синявських у XVIII ст. з накладанням їх для співставлення на сучасну мапу.

Досліджено фрагменти оборонних валів та ровів, які залишились після знесення австрійською владою потуги міських фортифікацій Бережан в 1809 та 1812 роках. Встановлено місця їх розташування на вулицях міста з теперішніми назвами та вказано їх прив'язку до нумерації будинків навпроти яких й проглядаються колишні оборонні вали та бастіони. В статті також згадано проєкт М. Гайди та Л. Горницької збереження залишків північно-східного бастіону навколо замкової фортеці, розробкою якого не скористались власники території колишньої меблевої фабрики (а тепер ресторанно-готельного та торгового центру) де він розташований.

Вивчено проблеми збереження оборонних споруд та розглянуто пропозиції стосовно їх збереження. Найбільш гострою проблемою із наболілого питання охорони пам'яток нашої історії є здійснення контролю державних органів за їх збереженням, та брак коштів на їх утримання, консервацію, реставрацію та відновлення в умовах гібридної війни. Запропоновано міським громадам самоврядування питання та проблеми, які необхідно враховувати при написанні стратегій на перспективу для збереження унікальних та рідкісних пам'яток минулого.

Ключові слова: Синявські, оборонний пояс міста, фрагменти оборонних валів та ровів, Львівська брама, бастіони, рavelіни, таємний підземний хід, порохівня, арсенал, фортифікації замку, охорона пам'яток, стратегія розвитку міста.

У другій половині XVII ст., завдячуючи Миколі Єроніму Синявському (учаснику битви під Віднем 1683 р.), розширено межі міста і збудовано нову оборонну лінію валів. Продовжив зміцнення оборонної системи міста його син – Адам Микола та другий чоловік дочки Адама Миколи Синявського – Август Чарторійський. Саме в 1730–1740-х рр., під керівництвом військового

інженера та архітектора француза Якуба де Логая, фортеця й замок опинились на рукотворному острові.

Оборонний пояс міста Бережани у середині XVIII ст. значно розширився і за годинниковою стрілкою тягнувся від фортеці на захід попри тодішні болота в межах вулиці – Вальної, повертаючи на вулицю з сучасних назвою Мирослава Кушніра, і опускався вниз до теперішньої вулиці Олени Кульчицької. Саме ці вулиці й утворились на початку XIX століття за межами міста вздовж засипаних оборонних ровів, що перетворились на дороги. Далі вали проходячи через Райський Потік тягнулися до початку вулиці Зеленої (тепер вул. Старухів), і схилом гори Святого Миколая піднімалися до території монастиря оо. Бернардинів. На горі різко повертаючи на схід оборонний пояс опускався до Львівської брами та вул. Львівську (тепер вул. В'ячеслава Чорновола) й тягнувся попри вулицю з сучасною назвою Бояна та примикав до замкових фортифікаційних споруд (Див. Рис. 1).

Рис. 1. План міста капітана де Пірха 1755 р., із нанесеними фортифікаційними спорудами.
Копія 1905 року В. Каліновського (Maciszewski, 1911, s. 25).

Після ліквідації австрійською владою оборонних валів міста у 1809 р. та 1812 р. все ж збереглися кілька ділянок з фрагментами валів та оборонних ровів. Починаючи від території, що майже примикає до вул. Шевченка і розміщена за будинками на вул. М. Кушніра, 2 та 4, сліди валу і проходять понад вул. Валова попри прилеглі території будинків за № № 16, 18, 20, 22, 24 (особливо примітний вал за віллою професора гімназії о. Василя Дубицького). Зі сторони вул. М. Кушніра, вал проходить біля будинків № № 7, 8, 9 та 11. Проглядається вал і за будинками на вул. М. Кушніра, 14, 16 та під будинками № 20 та № 20 А. Бастіон південно-західного прясла доходив приблизно до місць, де розміщені теперішні будинки на вул. Кармелюка, 3, 4, 6 і мав корончату форму у вигляді тризуба, до речі, як і його ідентичний північно-східний бастіон.

Залишки оборонного валу в перерізі поруч будинку на вул. Братів Лепких, 5А та залишки валу на вул. М. Кушніра. Фото автора, грудень 2023 р.

Наслідуючи колишній оборонний рів вулиця М. Кушніра різко повертає на північ. Оборонний вал добре зберігся навпроти будинків за № № 23, 25, 27, але зате різко обривається біля чотирьох поверхового житлового будинку (вул. Братів Лепких, 5А), навпроти колишнього будинку полковника Осипа Ковшевича (вул. Братів Лепких, 5). Далше залишки валу проходили під теперішньою будівлею двох поверхового корпусу факультету енергетики та електротехніки відокремленого підрозділу Національного університету біоресурсів і природокористування України – Бережанського аграрного інституту та колишньої австрійської в'язниці (тепер корпусів інституту). Під будинком де магазин «Марта» на вулиці Братів Лепких, проходив оборонний рів, а пізніше вулиця, що була перекрита в радянський період. В цей же період і було знесено залишки валу на місці будівництва енергетичного корпусу тодішнього технікуму механізації та електрифікації с/г, а також при будівництві згаданого вище 4-х поверхового будинку № 5 А, при теперішній вул. Братів Лепких. На вул. О. Кульчицької західний вал зберігся тільки частково, а саме на обійсті будинку під № 13. Найкраще збережена частина північно-західного оборонного валу та рову – на відтинку схилу гори від будинку адвоката Володимира Бемка, збудованого в 1931 році (вул. Старухів, 2) аж до дороги, що вела до воріт на територію монастиря оо. Бернардинів та костелу Святого Миколая (тепер вул. Костельна, між будинками № 9 та № 10). Також добре проглядається оборонна система від

території монастиря до колишньої Львівської брами (тепер вул. В. Чорновола, 23), та залишки оборонного валу міста на вул. Бояна за будинками № № 14, 16.

Рис. 2. Визначення місцезнаходження втрачених оборонних валів та ровів при накладанні мапи 1720 р. на сучасну мапу в 2020 р. (Ostrowski, red., 2007, s. 525).

До річі, під крутим берегом території за будинком на вул. В. Чорновола, 23, недалеко колишньої Львівської брами, є таємний підземний хід, що виходить з іншої сторони гори біля оборонного валу на територію міста між будинками суміжних вулиць Старухів, 2 та Богдана Хмельницького, 14.

Із замкових бастионів залишилися сліди північно-західного та північно-східного. Південна частина бастионів найменш досліджена через підприємство закритого типу в/ч. У південній частині фортифікаційних споруд замку на території в/ч збереглися давня підземна порохівня та будівля колишнього арсеналу.

Збереглися і підземна основа рavelіну зі сторони центральної частини міста, біля мосту, навпроти колишнього кінотеатру, яку вдалось зберегти від забудови, завдячуючи побудові на тому місці обеліскової каплички «50-річчя депортації українців з Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя та частини Бойківщини у 1944–1947 рр.».

Територія колишньої меблевої фабрики продана разом із залишками бастиону, на якому стояли руїни цегляної котельні. Новий власник все ж сприяв проведенню археологічних досліджень, ініційованих заповідником. Але надалі, незважаючи на те, що був розроблений проект архітекторами Миколою Гайдою та Лідією Горницькою збереження та використання цієї пам'ятки оборонної споруди, на земляному насипі бастиону будується дитяче кафе.

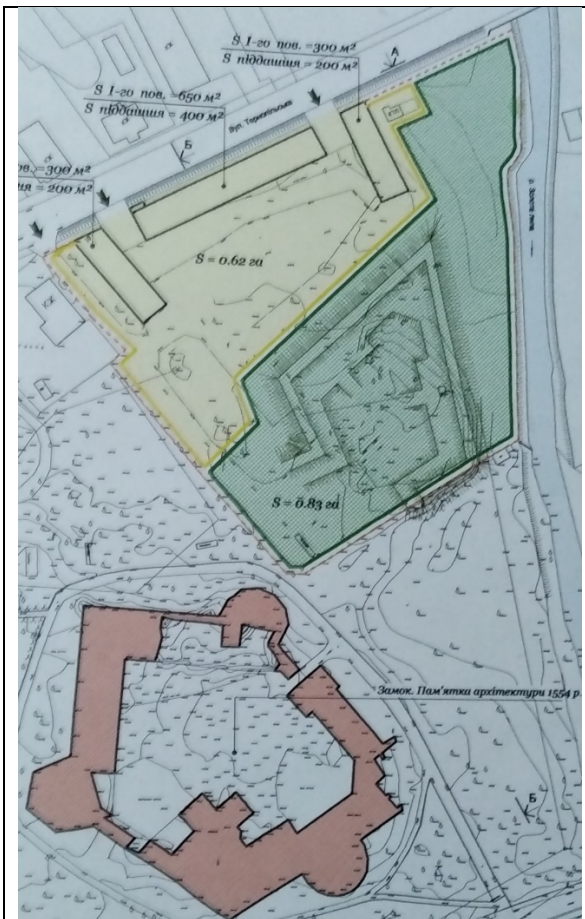

Рис.3. Використання північно-східного бастиону на проєкті М. Гайди та Л. Горницької.

Рис.4. Залишки бастиону, на якому будується дитяче кафе. Фото автора, грудень 2023 р.

В наш час у майже всіх малих містах-заповідниках України найбільш гострою проблемою із наболілого питання охорони пам'яток архітектури та історії є здійснення контролю держави за їх збереженням, брак коштів на їх утримання, консервацію, реставрацію та відновлення.

Адже кожне історичне та й будь-яке місто – це живий організм громади, який розвивається за своїми канонами, тому неможливо повністю огородити його архітектурні та археологічні цінності від громадських впливів. Зупинка підприємств міста, війна з Московією, економічна криза відбулася найбільш болюче саме на малих містах та містечках.

Основною проблемою міста Бережани стало безробіття, низький рівень доходів та життя людей, криза житлово-комунального і транспортного сполучення. Історичні міста отримали проблеми характерні провінційним містечкам, але їх славне минуле, з одного боку, потребує особливого ставлення держави, а з іншого – дає органам самоврядування додаткові можливості для управління їх соціально-економічним розвитком. Тому Бережани та інші містечка практично постали перед проблемою принципової зміни стратегії свого розвитку. Якщо відродимо малі міста, то відродимо регіони і всю Україну.

Наприкінці 1990-х років, за пропозицією бережанських активістів, територіальні громади Бережан, Галича, Збаража, Золочева, Кременця, Почаєва і Рогатина спільно визначили пріоритети свого подальшого розвитку як центрів туризму та ремесел і об'єдналися в Асоціацію малих історичних міст Західного регіону України – «Золоте перевесло». Завдячуючи цьому кроку та об'єднанню інтелектуальних ресурсів 7-ми населених пунктів – 5-ть стали Державними заповідниками (два з них мають статус Національних), пам'ятки міста Золочева ввійшли в структуру Львівської галереї мистецтв, а пам'ятки Рогатина – мають ввійти в структуру Національного заповідника «Давній Галич». Отож об'єднання зусиль дало свій результат.

Статус заповідника є потенційним ресурсом для розвитку цих міст. Але заповідники фактично позбавлені повноважень органів охорони. Їх роль виконували обласні управління архітектури та

містобудування, що за новим адміністративним поділом не надто зацікавлені охороною культурної спадщини міст у яких вони не проживають. Та й деякі історичні міста, зокрема Бережани, втратили свій колишній статус районного центру. Голови місцевих громадських об'єднань місцевого самоврядування практично не сприяють, або не надто зацікавлені збереженню пам'яток, історії, архітектури, мистецтва, археології та земель історико-культурного призначення. Тому на місцях стосунки заповідників із місцевою владою в більшості випадків будуються на залежності від міських голів, практикуються сприяння зміщенню фахових спеціалістів та директорів заповідників через причини різного бачення розвитку міст. Доречно нагадати, як РДА та РР позбулись заснованого на теренах Бережанщини в 1999 році у с. Гутисько першого в Україні Всеукраїнського фестивалю лемківської культури, який в 2001 році переїхав у ліс біля містечка Монастириське.

Через недосконалість пам'яткоохоронних законів України, прокуратура майже не реагує на руйнацію пам'яток архітектури та надгробних пам'ятників цвинтарів. Часто ведеться неузгоджене будівництво. Місцеве самоврядування не провело розподіл земель на державну та комунальну власність, проводячи їх розпродаж. Проблеми із землею мають навіть державні заповідники. Проблеми стосуються і місцевих пам'яток міста.

У малих містах відчутній брак кваліфікованих кадрів. Все це разом веде до зміни історичного середовища та руйнування планувальної структури історичних міст. За 32 роки незалежності знищено більше архітектурних пам'яток ніж за післявоєнні роки Другої світової. Через економічну та військову ситуацію не має можливості належним чином та у відповідні терміни вести охоронні та реставраційні роботи. Процвітає корупція та невігластво частини жителів регіону. Відсутність державних коштів на археологічні розкопки та довга процедура оформлення дозволів, брак кадрів – все це веде до ще більшого руйнування пам'яток.

Проблема збереження історичної забудови та оборонних споруд Бережан повинна мати характер спільних дій та інтересів усіх гілок місцевої влади та місцевого самоврядування. Адже Бережани стали історико-архітектурним, історичним, мистецьким та культурно-туристичним центром. В сфері охорони культурної спадщини повинні сказати своє слово також органи охорони культурної спадщини місцевого самоврядування. Відсутність на місцевому рівні кваліфікованих структурних підрозділів місцевого самоврядування з функціями збереження та охорони пам'яток та проведенню заходів по виявленню, захисту, належного утримання, збереження, консервації та реставрації об'єктів культурної спадщини. Сюди ж до цього підрозділу охорони культурної спадщини мало б входити і визначення меж охоронних зон пам'яток місцевого значення і режимів їх використання.

Бережани – безумовно історичне місто з глибинною урбаністичною традицією, яке зберегло частково свої окремі історичні ареали. Завдяки чому внесено до Списку історичних населених місць України. Збережений характер території та успадкований вигляд і об'ємно-просторовий устрій кличе нас звернути увагу на посилення цього вигідного статусу шляхом збереження й охорони тих архітектурних комплексів, що донесли до нас свою мистецько-стильову цінність через обмеження негативної діяльності. Неможливо в повному об'ємі огородити міські цінності від діяльних впливів приватних осіб. Тому пам'ятки, які потрапили у приватні руки, повинні бути забезпечені від спроб негативного впливу, пов'язаних із нефаховим підходом, спотворенням або й знищенням чи пошкодженням їх стильової специфіки, а також перебудов фасадів будівель, що приводить до втрати їх історичної автентичності.

Органи місцевого самоврядування зобов'язані заборонити будь-яку діяльність юридичних та фізичних осіб, що загрожує пам'ятці. На винних повинні накладатись адміністративні санкції. Щоб цього не було, відповідні органи охорони культурної спадщини зобов'язані укласти охоронні договори з власниками пам'яток (Тихий, 2007, с. 205–209).

Під час неправильного використання архітектурного спадку теж іде руйнування об'єктів. Іноді саме перепроєктування відтворення або реконструкція фортифікацій може порушити їхню історичну цінність. Вадливо розробляти і напрацьовувати проекти із врахуванням специфічних історичних характеристик даних об'єктів.

Через недостатню свідомість громади і відсутність зацікавленості та підтримки з боку місцевої громади може ускладнюватися збереження цих історичних об'єктів. Важливо впроваджувати освітні програми і поживляти просвітні заходи для підвищення свідомості та зацікавленості місцевого населення у збереженні свого неоціненного культурного спадку.

Виходячи з цього головам міських територіальних громад, насамперед, міст, внесених до Списку історичних міст України, варто запропонувати:

1. Створити раду кваліфікованих спеціалістів з метою охорони культурної спадщини та погодження пропозицій поточної та перспективної забудови.
2. Згідно Генеральних планів розвитку Заповідників, затвердити межі історичних ареалів, заповідних та охоронних зон міста.
3. Провести розмежування земель на державну та комунальну власність. Землі історико-культурного призначення при необхідності надавати тільки в оренду.
4. Прийняти одним із стратегічних напрямків розвитку міст – збереження культурної спадщини, розробивши Положення про збереження історико-архітектурного середовища включаючи унікальний історичний ландшафт.
5. Замовити виготовлення проєктів охоронних зон пам'яток національного значення та пам'яток, розташованих в історичному ареалі міста.
6. Згідно Закону України «Про охорону культурної спадщини» затвердити посаду з функціями збереження та охорони пам'яток.
7. Щороку виділяти кошти на реставрацію пам'яток, скверів та парків, а також на впорядкування автостоянок для туристичних автобусів та бусів.
8. Провести впорядкування та озеленення вулиць, будинків, відновити тротуари, огорожі, зберегти надгробні пам'ятки цвинтаря, спроектувати сучасне підсвічення архітектурних пам'яток міста, підключивши до роботи студентів та викладачів кафедр туризму і енергетики та електротехніки Бережанського агротехнічного інституту, підприємців та неурядові громадські організації.
9. Сприяти створенню народних промислів, торгівлі, орієнтованих на туриста (Тихий, 2007, с. 205–209).

Вирішення цих проблем вимагає спільних зусиль місцевої влади, громадських організацій, експертів з охорони культурної спадщини та інших зацікавлених сторін. Також важливо впроваджувати стратегії розвитку міст, які забезпечують збереження історичних об'єктів для майбутніх поколінь.

Бібліографія

- Maciszewski, M., 1911. *Brzeżany w czasach Rzeczypospolitej polskiej*. Brody.
- Ostrowski, J., red., 2007. *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*. T. 15: Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego. Kraków.
- Тихий, Б., 2007. Проблеми охорони та практичного збереження пам'яток архітектури малих історичних міст західного регіону України. *Малі міста на історичній мапі України: проблеми збереження історико-архітектурної спадщини*, Зб. наук. праць Умань: РВЦ «Софія».

References

- Maciszewski, M., 1911. *Brzeżany w czasach Rzeczypospolitej polskiej*. Brody.
- Ostrowski, J., red., 2007. *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*. T. 15: Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego. Kraków.
- Тыкхий, В., 2007. Problems of protection and practical preservation of architectural monuments of small historical towns in the western region of Ukraine. *Mali mista na istorychniy mapi Ukrainy: problemy zberezheniya istoryko-arkhitekturnoyi spadshchyny*. Collection. of science works. Uman: REC "Sofia".

PROBLEMS OF PRESERVATION AND RECONSTRUCTION OF FRAGMENTS AND REMAINS OF HISTORICAL FORTIFICATIONS OF THE BEREZHANY

© B. Tyhiy, 2023

The aim of the work was to preserve for future generations of researchers and archaeologists the remains of the defensive belt that protected the town in the seventeenth and eighteenth centuries from Turkish-Tatar invasions, as at that time Berezhany's fortifications were the most powerful in Opillya.

To achieve the desired result, the maps of Major Johann von Fürstenhoff (1720) and Captain de Pyrch (1755) were used, and the map of Friedrich von Mieg (1792) was processed, i.e. the defensive structures built by the owners of Berezhany - the Syniavsky family in the eighteenth century - were considered, with their superimposition on a modern map.

Fragments of defensive ramparts and ditches that remained after the demolition of the city's fortifications by the Austrian authorities in 1809 and 1812 are studied. Their locations on the streets of the city with their current names are identified and their connection to the numbering of the houses opposite which the former defensive ramparts and bastions are visible. The article also mentions the project by M. Haida and L. Hornytska to preserve the remains of the northeastern bastion around the castle fortress, which was not developed by the owners of the former furniture factory (now a restaurant, hotel, and shopping centre) where it is located.

The problems of preserving defensive structures were studied and proposals for their preservation were considered. The most acute problem with the protection of our history's monuments is the control of state bodies over their preservation, and the lack of funds for their maintenance, conservation, restoration and restoration in the context of a hybrid war. The author suggests issues and problems that should be taken into account by urban self-government communities when writing strategies for the future to preserve unique and rare monuments of the past.

Keywords: Syniavski, defensive belt of the city, fragments of defensive ramparts and ditches, Lviv Gate, bastions, ravelines, secret underground passage, powder magazine, arsenal, castle fortifications, monument protection, city development strategy.